

Joanna ANGIEL

Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Warszawa, Polska
e-mail: j.angiel@uw.edu.pl

RZEKA I JEJ PRZESTRZEŃ – PERCEPCJA SFER PROFANUM I SACRUM

RIVER AND ITS SURROUNDINGS – PERCEPTION OF THE SPHERES OF THE PROFANE AND THE SACRED

Słowa kluczowe: percepcja rzeki, *sacrum* i *profanum*, niematerialne wartości rzeki, edukacja geograficzna

Key words: perception of a river, the sacred and the profane, non-material values, geographical education

Streszczenie

W artykule przedstawiono wyniki badań percepcji sfery *sacrum* oraz *profanum* w przestrzeni rzek. Przestrzeni – rozumianej zarówno w ujęciu przyrodniczym, jak i społecznym (kulturowym). Badania przeprowadzono w 2012 roku wśród pracowników naukowych, nauczycieli oraz studentów różnych uczelni. Zastosowano w nich metodę sondażu diagnostycznego (pytania otwarte). Zapisu skojarzeń (obrazów percepcyjnych) dokonano m.in. techniką mindmappingu. Przedstawiono problemy form i metod związanych z tego rodzaju badaniami. Zaprezentowano różne obrazy percepcyjne przywołane przez respondentów i określenia odnoszące się do sfery *sacrum* oraz sfery *profanum* doświadczanej nad rzekami. Dokonano ich podziału na różne kategorie i wskazano dominujące. Wyniki badań posłużyły do sformułowania wniosków dotyczących przyszłych zajęć terenowych nad rzeką – doświadczania (rejestrowania) sfer *sacrum* i *profanum*. Określono ujęcia i formy prowadzenia zajęć ze studentami oraz nauczycielami w szkole wyższej. Zarysowano uwarunkowania potrzebne do przeprowadzenia podobnych zajęć ze studentami.

Abstract

The article presents the results of a study on the sacred and the profane spheres of rivers understood from both scientific and social (cultural) perspectives. The research was done in 2012 among academic workers, teachers and students at different universities with the use of diagnostic survey method (open questions). The technique of mind mapping, among other things, was applied to record the connotations (perceptive images). The problems of forms and methods connected with this type of research were described. Various perceptive images and expressions used by the respondents to describe the spheres of the sacred and the profane experienced at the rivers were presented and divided into different categories. The most dominant ones were indicated. The results of the research were used to formulate conclusions concerning future fieldworks on rivers – experiencing (recording) the spheres of the sacred and the profane. Perspectives and forms of didactic courses for students and teachers on academic level were determined. Conditions required for similar classes were outlined.

WPROWADZENIE

„Do Pana należy ziemia i to, co ją wypełnia, świat i jego mieszkańcy” (Ps. 24,1).

„Pan prowadzi mnie nad wody, gdzie mogę odpocząć: orzeźwia moją duszę” (Ps. 23).

„Pochwalony bądź, Panie, przez siostrę wodę, która jest bardzo pożyteczna i pokorna, i cenna, i czysta.” Pieśń słoneczna [w:] Pisma św. Franciszka i św. Klary, Warszawa, 1992: 125.

W czasach średniowiecza rzeczywistość metafizyczna łączyła się ściśle z rzeczywistością fizyczną. Wzajemnie się one uzupełniały i w pewien sposób przenikały – tworzyło jedno. Wyraźne ich rozdzielenie nastąpiło w kulturze europejskiej w dobie Oświecenia. Współcześnie, w kulturze tej i w kręgu religii chrześcijańskiej przestrzeń życia człowieka dzieli się na dwie sfery: *profanum* i *sacrum* (Eliade, 1996).

W sferze *profanum* odbywają się wszystkie wydarzenia z życia człowieka. Wiąże się ona w przestrzeni społecznej rzeki (Jałowicki, 1998) z życiem codziennym ludzi, w tym z ich gospodarowaniem nad jej brzegami oraz z korzystaniem z samej rzeki.

O sferze tej świadczą różne znaki takie jak np. obiekty zlokalizowane nad nią, jak również sposoby gospodarowania rzeką i jego efekty (fot. 1). Sfera *profanum* jest sferą tego co ludzkie, sferą świeckości. Stanowi przeciwieństwo sfery *sacrum*.

Sfera *sacrum* jest sferą świętości. W niej dochodzą do głosu wierzenia, obrzędy, praktyki religijne. Jest ona przejawem, a zarazem odczuciem niewyraźnego, nadprzyrodzonego porządku. Jego znakiem może być np.: kropla wody, źródło, rzeka, góra, drzewo, łąka, las, kamień leżący na polu, obiekt architektoniczny, zdarzenie itp. (Barthes, 2000). A zatem „siedzibą” *sacrum* mogą stać się zwykłe przedmioty oraz miejsca. Mogą one takie stawać się dzięki człowiekowi, ale też mogą utracić owo znaczenie. Sferę *sacrum* w przestrzeni nadrzecznej wyznaczać mogą zarówno kościoły, kaplice, cmentarze, krzyże (Pawłowski, 2011), jak i np. nadrzeczne kępy ze starymi topolami i wierzbami, gdzie swoje siedlisko mają dziko żyjące zwierzęta. Może nią być także sama rzeka i jej brzegi, gdzie dokonują się obrzędy religijne. Wówczas, niekiedy tylko chwilowo, stają się one w pewnym sensie kościołem (fot. 2).

Sacrum to także właściwość – stała bądź ulotna, która przysługuje niektórym przedmiotom, istotom, przestrzeniom, okresom. *Sacrum* przejawia się w dowolny sposób, przekształcając daną rzecz lub zdarzenie, sytuację w coś świętego. Jest to wtedy tzw. hierofania (Seweryniak, 2010). Odczuwanie przez człowieka sfery *sacrum* czy też jej konstytuowanie zależne jest od wielu czynników wewnętrznych, jak np.: od światopoglądu człowieka, jego podejścia do kwestii transcendentnych, metafizycznych, jego hierarchii wartości, wrażliwości itp. Woda jest w różnych religiach symbolem odrodzenia (oczyszczenia z grzechów). W religii chrześcijańskiej za świętą rzekę uznany jest Jordan, w którym dokonał się chrzest Chrystusa. W kościołach obrządku prawosławnego i greckokatolickiego obchodzi się nad rzekami święto Chrztu Pańskiego (święto Jordanu), kiedy to dokonuje się poświęcenia wody w najbliższej rzece (jeziorze, stawie), a następnie pokropienia nią wiernych. W hinduizmie wierni dokonują rytualnego obmycia się (pudża) w rzece Ganges w Waranasi. Wyznawcy islamu czynią to wodą pochodzącą z Mekki ze źródła Zamzam.

Sfery: *sacrum* i *profanum* mogą się czasem pokrywać, tworzyć „wyspy” czy też „zatoki”. Dzieje się tak dlatego, ponieważ sfera *sacrum* jest tą, która jest tworzona przez umysł człowieka. Niektórzy autorzy wydzielają zarówno „czystą” sferę *sacrum* (np. kościoły, cmentarze) jak i quasi-sakralną (np. kapliczki, krzyże tworzące wspomniane wyspy czy zatoki sfery *sacrum* w sferze *profanum* (Madurowicz, 2002: 64).

Fot. 1. Znaki sfery *profanum* w przestrzeni rzeki.

A. Elektrociepłownia Łęg nad Wisłą w Krakowie; B. Stocznia rzeczna *Centromost* nad Wisłą w Płocku; C. Łodzie rybackie wracające z połowu na rzece Skrwie Prawej; D. Tradycyjne narzędzia do połowów ryb na Wiśle, tzw. *wiersze* (Murzynowo, woj. mazowieckie).

Photo 1. Signs of the sphere of the *profane* in river's surroundings.

A. Heat and power station *Łęg* on the Vistula river in Cracow; B. River shipyard *Centromost* at the Vistula river in Plock; C. Fishing boats on the Skrwa Prawa river; D. Traditional fishing tools on the Vistula river, so called *wiersze* (Murzynowo, Mazovia Province).

Fot. 2. Znaki sfery *sacrum* w przestrzeni rzeki.

A. Figura św. Jana Nepomucena nad Bystrzycą Dusznicką (Szalejów Dolny, woj. dolnośląskie);
 B. Kapliczka przydrożna (fundowana przez rybaków) u wejścia do byłej przystani na Wiśle (Murzynowo, woj. mazowieckie); C. Święcenie krypy wiślanej (Wróble-Wargocin, woj. mazowieckie);
 D. Odnowienie tradycji pochodzącej z wieku XVII – w Dzień Zielonych Świątek obraz św. Bonifacego płynie na łodzi Wisłą od Zamku Królewskiego w Warszawie do byłego klasztoru oo. Kamedułów na warszawskich Bielanych.

Photo 2. Signs of the sphere of the *sacred* in river's surroundings.

A. Figure St. John of Nepomuk on the Bystrzyca Dusznicka river (Szalejów Dolny, Lower Silesia Province); B. Roadside shrine (founded by fishermen) at the gate to a former harbour on the Vistula river (Murzynowo, Mazovia Province); C. Blessing a canal barge on the Vistula (Wróble-Wargocin, Mazovia Province); D. Revival of a 17th century tradition: on Whit Sunday the picture of St. Boniface goes by boat on the Vistula river from the Royal Castle in Warsaw to the former Camaldolese monastery in Bielany district in Warsaw.

Badanie percepcji zwłaszcza sfery *sacrum* nie jest prostą sprawą, bowiem: „Zamknąć w słowie sferę *sacrum*, to tak jakby zamknąć w nim muzykę. A to jest niemożliwe. Muzyka wtedy przestaje być muzyką, przestajemy ją słyszeć. Istotą muzyki jest kompozycja, wykonanie i słuchanie. Istotą *sacrum* jest odczuwanie, myślenie, zawsze wiara w coś nieuchwytnego. (...) Dopóki jest przekazywana z ust do ust, dopóty żyje, zapisana – zdaje się zastygła maską dawnej głębi i sensu” (ibid.: 22)

Ową nieuchwytność jako nieokreśloność” przywołuje również M.Z. Pulinowa, prosząc o jej pozostawienie „w cieniu zielonej dąbrowy” oraz o „ukorzenie się w niemym skupieniu. Niech będzie częstką tajemnicy w tobie, niech będzie częstką tajemnicy świata (Pulinowa, 2005: 190).

Mając na względzie ową tajemnicę oraz zdając sobie sprawę z wielkiej delikatności i pokory jaka powinna cechować badacza pomimo przeczuwanych trudności przeprowadzono badania percepcji obu tych sfer w odniesieniu do przestrzeni rzek.

PRZEBIEG BADAŃ I ICH WYNIKI

Celem badań było:

- poznanie zakresu znaczeniowego sfery *profanum* oraz sfery *sacrum* obecnych w przestrzeni rzek w rozumieniu (doświadczeniu) grupy osób w składzie której byli: pracownicy naukowcy, studiujący nauczyciele oraz studenci,
- określenie z jakimi działaniami człowieka (przyczynami i ich skutkami) oraz z jakimi obiektami (ich kategoriami) wiąże się wg respondentów sfera *profanum* w przestrzeni rzeki,
- określenie nazw rzek oraz miejsc związanych z doświadczeniem przez nich sfery *sacrum*,
- poznanie przykładów hierofanii odnoszącej się do sfery *sacrum* w przestrzeni rzek, tj. określenie, z którymi obiektami, zdarzeniami (signifiant) zachodzącymi w tej przestrzeni respondenci wiążą tę sferę (signifie),
- poznanie rodzajów odczuć respondentów, które wiążą się z takim doświadczeniem,
- określenie warunków, miejsc, form umożliwiających takie doświadczenia oraz prowadzących do tworzenia związków człowieka z rzeką i miejscami w jej przestrzeni.

Badania przeprowadzono w 2012 r. w 109 osobowej grupie. Znaleźli się w niej: 1) pracownicy naukowcy uczelni warszawskich (11%), 2) nauczyciele różnych przedmiotów – studenci studiów podyplomowych (32%), 3) studenci studiów stacjonarnych (48 %) oraz 4) młodzi absolwenci Uniwersytetu Warszawskiego, Politechniki Warszawskiej, Szkoły Wyższej Przymierza Rodzin w Warszawie, Akademii Humanistycznej w Pułtusku (8%). W grupie badanych studentów znaleźli się studenci: a) Uniwersytetu Warszawskiego, którzy zgłosili się na wykład pt. *Rzeki i ich wartości*, b) studenci Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych UW uczęszczający na zajęcia bloku pedagogicznego c) studenci Instytutu Geografii Uniwersytetu Jana

Kochanowskiego w Kielcach. Dobór tej próby był celowy, samą próbę określić można jako niereprezentatywną.

W badaniach zastosowano metodę sondażu diagnostycznego, w której narzędziem był kwestionariusz ankiety. Sondaż przeprowadzono w dwojaki sposób: a) poprzez bezpośredni kontakt z respondentami oraz drogą e-mailową. Badanym dano zarówno wybór sposobu udzielenia odpowiedzi, jak też czasu udzielania odpowiedzi (podczas zajęć na uczelni, po zajęciach na uczelni, w domu – z możliwością odesłania drogą e-mailową wypełnionego kwestionariusza lub przyniesienie go na zajęcia. Dowolność ta podyktowana była 1) troską o respondentów, ich komfort w trakcie udzielania odpowiedzi, 2) świadomością, że istnieje, być może, do wykonania zadania potrzeba większego skupienia i namysłu, który jest możliwy poza salą wykładową. Autorka zdawała sobie również sprawę z tego, że w niektórych sytuacjach odpowiedzi mogły być potraktowane przez studentów jako nieanonimowe. Przed rozdaniem ankiet sprawę tę uczciwie przedstawiono respondentom, aby mogli dokonać wyboru.

W ankiecie zawarto 6 pytań, składających się z wiązki pytań szczegółowych (pytania otwarte). Mając na uwadze to, że część respondentów może nie wiedzieć czym są *sferę sacrum* i *profanum*¹ przed pytaniem dotyczącym tych sfer przywołano ich ogólną definicję. Mając świadomość tego, co zostało powiedziane na temat pewnej tajemnicy *sferę sacrum*, starano się jej nie uściślać, a jedynie delikatnie nakreślić jej obraz (patrz: Wprowadzenie).

Na początku poproszono respondentów o napisanie z czym wiąże się według nich *sfera profanum* w przestrzeni rzek (np. z jakimi działaniami – ich przyczynami oraz skutkami, a także z jakimi obiektami). Wśród wymienionych działań w *sferze profanum* znalazły się następujące: ujarzmianie rzek w tym ich „twarda regulacja”, prostowanie ich biegu, spuszczenie ścieków do rzeki, wycinanie drzew w strefie łęgów, budowanie domów (szkaradnych!) zwłaszcza na wysokich, malowniczych brzegach rzek, poławianie ryb – kłusownictwo, mycie samochodów w rzece, spalanie opon, rozjeżdżanie brzegów rzeki i łęgów quadami, samochodami; wrzucanie śmieci do wody, zaśmiecanie brzegów rzeki (plaż), pozostawianie tam ekskrementów. Jako przyczyny takich działań podano: brak kultury osobistej, ludzką bezmyślność (głupotę), brak przewidywania konsekwencji swoich czynów, rabunkową gospodarkę nastawioną na szybki zysk bez względu na zastosowane środki; niskie poczucie estetyki i związku człowieka ze środowiskiem, myślenie o rzece, jej brzegach wyłącznie w kategoriach własnych korzyści. Jako pośrednie ogniwa (źródła zanieczyszczeń) wskazano rozmaite obiekty położone nad rzekami np.: zakłady przemysłowe i budowlane (firmy), gospodarstwa rolne oraz domy mieszkalne, ośrodki sportu i rekreacji, poligony wojskowe. Innymi obiektami tworzącymi sferę *profanum*, będącymi niejako efektami działań człowieka w przestrzeni rzek, są wg badanych np.: punkty poboru wody, oczyszczalnie ścieków, kolektory, przepompownie, sztuczne przekopy,

¹ Badania właściwe poprzedzone były badaniami pilotażowymi, dzięki czemu możliwe było zmodyfikowanie kwestionariusza, w tym – takie właśnie uzupełnienie.

tamy i zalewy, jazy i inne urządzenia związane z gospodarką wodną; wały przeciwpowodziowe; porty, przystanie, keje; stawy hodowlane, młyny; piaskarnie i żwirownie; ośrodki wypoczynkowe, restauracje, hotele; nielegalne wysypiska śmieci. W wielu przypadkach respondenci wystawiali negatywne oceny różnym obiektom, jak np. szpecąca, dysharmonijna zabudowa (tak przemysłowa, jak i mieszkaniowa), obrzydliwe (często zardzewiałe) budy nad brzegami rzeki, byle jakie ogrodzenia, płoty. Podawano także przykłady zdegradowanych miejsc, jak np. odcinek Wisły w Puławach – brzeg rzeki wyglądający jak wysypisko śmieci czy też ujście ścieków komunalnych z lewobrzeżnej Warszawy na Bielanach².

Na uwagę zasługuje fakt, że respondenci utożsamiają działania w *sferze profanum* głównie z działaniami prowadzącymi do degradacji rzeki i jej brzegów! Wskazywane następnie ich przyczyny (np. brak świadomości, egoistyczne czy konsumpcyjne postawy oraz skutki tych działań (jak np. oszpeczone miejsca) były już tylko konsekwencją tak rozumianej *sferze profanum*. Jest to widocznie na tyle silnie wpisana w świadomość „kalka” (*profanum* = „profanacja”), że pomimo wcześniejszego wyjaśnienia, że *sfera profanum* wiąże się ze zwyczajnym, codziennym życiem nad rzeką, w tym z gospodarowaniem nad jej brzegami – przywołano głównie przykłady negatywnego gospodarowania albo haniebnych zachowań ludzi.

Jeśli chodzi o *sferę sacrum* w przestrzeni rzeki (rzek) doświadczyło jej 64% badanych. Wymieniono przy tym różne nazwy rzeki w Polsce w zależności od miejsca zamieszkania lub miejsc pobytu wakacyjnego. Związane to było zapewne z możliwością ich penetracji. Jedyną rzeką zagraniczną przywołaną w kontekście *sacrum* była Sekwana w Paryżu. Na uwagę zasługuje fakt kilkakrotnego przywołania Wisły na różnych jej odcinkach, gdzie doświadczone w jakiś sposób *sferze sacrum*. Wspomniano Małopolski Przełom Wisły oraz Wisłę dolną na odcinku Zakroczym – Włocławek, a także Wisłę na odcinku warszawskim (dwa rezerwaty wiślane w obrębie stolicy). Ponadto respondenci napisali, że doświadczyli *sacrum* w przestrzeni takich rzek jak np.: Narew, Bug, Pilica, Drwęca, Rawka, Rządza, różne rzeki karpackie (dorzecze Wisły), Wełna (dorzecze Odry), a także Marycha (dorzecze Niemna).

Scenerią doświadczenia *sacrum* były najczęściej: źródła rzek i potoków, dzikie plaże, zakola, łęgi nadrzeczne. W czym przejawiało się, według badanych, *sacrum* tych miejsc? Wyróżnić można pod tym względem trzy kategorie wypowiedzi:

kategoria I: odniesienia transcendentalne, misterium (tajemnica) życia i śmierci;

kategoria II: odniesienie do a) piękna i potęgi przyrody (rzeki), b) piękna krajobrazów nadrzecznych c) historii naturalnej miejsc położonych nad rzeką;

kategoria III: odniesienia do oddziaływania rzeki na stan psychiczny i fizyczny człowieka.

Ad I. Były to (są to) miejsca nad rzeką, w których np.: 1) odprawiano polowe Msze św., w których respondenci brali udział, 2) istnieją kapliczki przy których

² Uwaga: sytuacja ta już ulega i dalej ulegnie poprawie w najbliższym czasie. W Puławach powstał bulwar rzeczny, realizowany jest program „Przywrócić miastu rzekę”, m.in. przez przystosowanie portu do funkcji turystyczno-rekreacyjnych, rewitalizowana jest łacha wiślana. W Warszawie, na jesieni 2012 r. kolektor bielański ma zostać podłączony do oczyszczalni ścieków „Czajka”.

modlą się wierni, 3) jest piękny widok na zabytkowy kościół³, co wyzwała potrzebę rozmowy z Bogiem, 4) dostrzega się działanie Boga – Stwórcy poprzez piękno i harmonię samej rzeki, 5) dokonała się śmierć ludzi błogosławionych (np. ks. Jerzego Popiełuszki).

Ad II. Respondenci doświadczali *sacrum* rzeki poprzez np.: 1) piękno rzeki, jej dzikość oraz dzikość i piękno seminaturalnych krajobrazów nad rzeką; dzikość i odosobnienie plaż; czystość piasku na nadrzecznych plażach; piękno rzeki, która ubarwia krajobraz miast, stanowi ich wspaniały wizerunek; harmonię rzeki w krajobrazie kulturowym, 2) „śpiew” przyrody; ciszę miejsc nad rzeką, 3) niezabudowane, zarosnięte tarasy zalewowe, 4) tajemnicze starorzecza, 5) unikatowy zapis geologiczny historii danych miejsc, 6) siłę i potęgę rzeki.

Ad III. *Sacrum* rzeki doznawane było także dzięki oddziaływaniu rzeki na stan psychiczny i fizyczny badanych. Było to niejednokrotnie spojrzenie o charakterze utylitarnym, czasami sentymentalnym, niejednokrotnie zabarwionym emocjonalnie. *Sacrum* odnajdowano poprzez np.: 1) możliwość odpoczynku oraz doświadczenia odosobnienia nad rzeką, które sprzyjało refleksjom, rozmyślaniom, poddawaniu się marzeniom; ciszę lub szum rzeki oraz jej widok powodujące wyciszenie wewnętrzne; spokój wewnętrzny spowodowany kontaktem z rzeką i krajobrazami nadrzecznymi, 2) doznania estetyczne – przeżyte nad rzeką wschody i zachody słońca, 3) możliwość ożywczych kąpiei w rzece i plażowania na jej brzegach, które wzmacniają siły fizyczne.

Autorka mając na uwadze potencjalne trudności jakie mogą się pojawić w związku z wyartykułowaniem i opisaniem przez respondentów doświadczeń sfery *sacrum*, umieściła na końcu kwestionariusza ankiety kilka zdań do uzupełnienia. Wiązały się one z doznaniem sfery *sacrum* poprzez różne zmysły. Zdania te brzmiały: „Gdy pomyślisz o *sacrum* w przestrzeni rzeki, w krajobrazie nadrzecznym, to wówczas: a) myśl Twoja biegnie do (ku)...; przywołujesz, wyobrażasz sobie..., b) czujesz, doświadczasz..., d) „słyszysz”..., e) chciałabyś, chciałbyś...”. W zamierzeniu miały one uzupełnić wcześniejsze, krótkie opisy. Uzyskane wyniki pomogły autorce w wydzieleniu kategorii odczuwania sfery *sacrum* w przestrzeni rzeki oraz uzupełnieniu zakresu znaczeniowego percepcji sfery *sacrum*. Na ryc. 1. oraz ryc. 2 przedstawiono w formie schematów myślowych (mindmappingu)⁴ zestawienie uzupełnień zdań: 1) *Gdy myślę o sacrum w przestrzeni rzeki, to moja myśl biegnie ku..., przywołuję, wyobrażam sobie...,* oraz 2) *Gdy myślę o sacrum w przestrzeni rzeki, to czuję, doświadczam....* Wypowiedzi pogrupowano w trzy kategorie wydzielone przez autorkę⁵.

W zależności od rodzaju wywołanych sytuacji lub nastrojów przeważały w opisach rozmaite hierofanie, znaczenia; i tak w przypadku „przywołania” samego

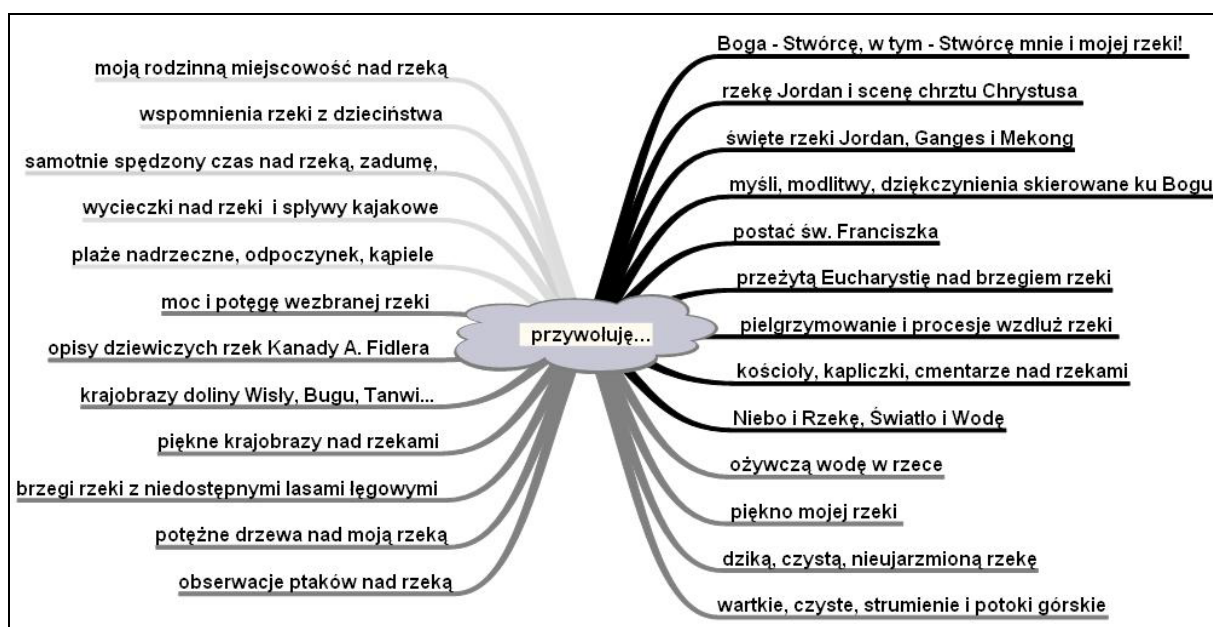
³ Zarówno wymieniana była tu m.in. Katedra Notre Dame w Paryżu nad Sekwaną, jak i kościoły, klasztory, cerkwie nad polskimi rzekami.

⁴ Uwaga: schematy myślowe należy odczytać zgodnie z ruchem wskazówek zegara, zaczynając od „godziny 13”.

⁵ Trzy kategorie zaznaczono na schemacie trzema kolorami ścieżek: czarną – kategoria I, ciemnoszarą – II, jasnoszarą – III.

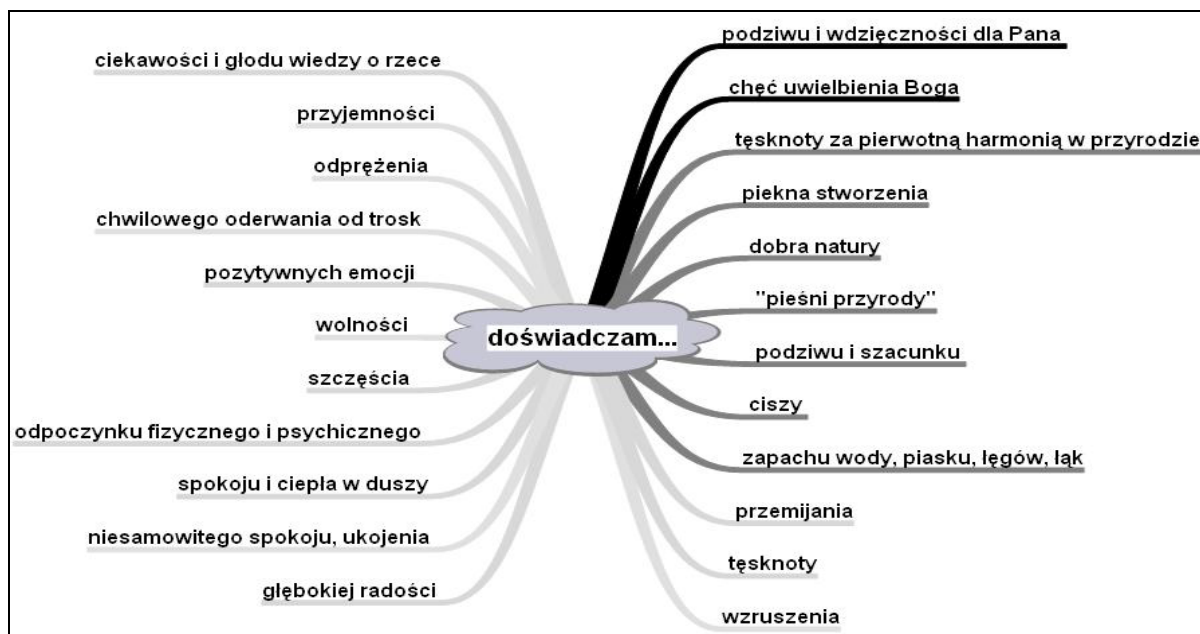
sacrum (ryc. 1) najczęściej pojawiały się określenia należące do kategorii II (odniesienia do piękna rzeki i krajobrazów z nią związanych oraz potęgi rzeki), ale liczne były także odniesienia transcendentalne (kategoria I). W przypadku próby przywołania odczuć, doświadczeń związanych z odbiorem *sacrum* w przestrzeni rzeki (ryc. 2) – najliczniej, co jest zrozumiałe, reprezentowana była kategoria III (odniesienia do oddziaływania rzeki na stan psychiczny i fizyczny człowieka).

Co natomiast „słyszeli” respondenci, gdy myśleli o *sacrum* nad rzeką? „Słyszeli” np. *nabożeństwa majowe odprawiane przy nadbrzeżnych krzyżach i kapliczkach, bicie dzwońców w pobliskim kościele* (kategoria I), *odgłosy przyrody – szum samej rzeki, jej uderzenia o filary mostów, huk wody potoków spadającej z progów, szum wiatru i śpiew ptaków, a także szeleszczące liście w nadrzecznych łęgach* (kategoria II). Czasem słyszeli po prostu CISZĘ lub „*bicie swojego serca i serca przyrody.*”

Ryc. 1. Gdy myślę o *sacrum* nad rzeką, jej brzegami, to przywołuję....

„Moją piękną rzekę, pasące się nad nią konie, krowy; nadrzeczne łąki, koncertujące płazy, kolonie łęgowe ptaków siewkowatych”. „Nieokreślona, piękną rzekę o nieuregulowanych brzegach, krajobrazy nadrzeczne, gdzie elementy naturalne – łąki, zarośla itp. łączą się z tradycyjnymi łąkami kośnymi, a w oddali widać tradycyjną architekturę miasteczka z dominantą kościoła/cerkwi”.

Ryc. 2. Gdy myślę o *sacrum* nad rzeką, jej brzegami to czuję, doświadczam....

Jakie pragnienia i marzenia pojawiały się w związku z myślami o *sacrum* nad rzeką, u jej brzegów? Najczęściej – znowu TAM powrócić i móc ponownie odczuwać, wspólnie doświadczać owego *sacrum* najlepiej jednak nie samemu, ale wraz z bliskimi osobami.

ROZWAŻANIA – PROPOZYCJE EDUKACYJNE

Przedstawione wyniki badań dotyczące percepcji sfery *sacrum* w przestrzeni rzek stanowią istotne uzupełnienie i uszczegółowienie wcześniejszych badań nt. percepcji niematerialnych wartości polskich rzek (Angeł, 2011a, b). I jedne i drugie wyniki pobudzają do rozeznania właściwych ujęć, form zainspirowania studentów do osobistych poszukiwań tych sfer np. w przestrzeni rzek. Najważniejszą formą zajęć byłyby zajęcia terenowe nad rzeką. Gdy chodzi o sferę *profanum* sprawa wydaje się dość prosta, takie ćwiczenia przecież wykonuje się ze studentami, wskazując m.in. na obiekty nad rzekami wiążące się z różnymi funkcjami rzeki oraz z istnieniem nad nią krajobrazów kulturowych, które są efektem działań człowieka w jej przestrzeni. W przypadku odkrywania sfery *sacrum*, sprawa jest skomplikowana i bardzo delikatna. Ze względu na ową szczególną delikatność jaką niesie dotykanie tajemnicy *sacrum*, nie powinny być to zajęcia obowiązkowe, ani tym bardziej prowadzone w dużej grupie. Ich celem nie jest, rzecz jasna, w żadnej mierze „grupowe przeżywanie *sacrum*”. Raczej jest to poznanie takich miejsc nad rzeką, gdzie kontakt z przyrodą może stać się spotkaniem z jej wartościami (nie tylko utylitarnymi, ale uniwersalnymi oraz autotelicznymi, czyli „samymi w sobie”) jakie można tu odkryć. Także może stać się okazją odkrycia *sacrum* poprzez te miejsca (hierofania). Dla osób wierzących – może być okazją rozmowy z Twórcą przyrody. Objawia się On poprzez

swoje dzieła, a kontemplacja przyrody, piękna krajobrazu – prowadzi do spotkaniem z Nim samym (Mirek, 2002). Powinny być to zajęcia zapowiedziane, z obu stron „chciane”, wspólnie przemyślane (także od strony duchowej). Do takich zajęć się obopólnie dojrzeźwa, nie można ich zrealizować od razu, „z marszu”. Wymagają one odpowiedniego poznania uczestników, nawiązania z nimi relacji interpersonalnych, stworzenia „przestrzeni serdecznego dialogu”, w tym – na temat *sacrum*, dialogu pełnego zrozumienia, a jednocześnie zachowania umiaru w używaniu słów, nie przekraczania pewnej granicy. „*Myśl pozwala nam rozważać sferę sacrum, zawsze jednak tylko rozważać*” (Madurowicz, 2002). Być może warto w jakimś momencie (jako podsumowanie?) ujawnić wyniki badań, takich jak te, przedstawić percepcję sfery *sacrum* przez innych, aby móc ją zestawić z własnym doświadczeniem. A może nie należy tego robić, byłoby to bowiem przekreślenie własnego dochodzenia do istoty? Dochodzenia, odkrywania, które być może się rozpoczęło, ale nadal będzie trwało, już zupełnie samodzielnie, bez świadków, w samotności, milczeniu, w warunkach intymności (Nadrowski, 2012). Człowiek jest obywatelem dwóch światów: materialnego i duchowego wchodzenie w jeden z nich i poznawanie go, ułatwia rozeznanie drugiego (Gałkowski, 1996). Rozwojowi duchowemu sprzyjać może edukacja (w tym – geograficzna), zwłaszcza prowadzona w terenie, nastawiona na poszukiwania autotelicznych wartości przyrody, nawiązywanie relacji człowiek – przyroda w duchu szacunku do przyrody, a nie wyłącznie w odniesieniu do jej użyteczności (Wojciechowski, 1996; Kijas, 2001; Pulinowa, 2003). Mogą być to np. warsztaty terenowe dla studentów bloku pedagogicznego czy też inne zajęcia⁶ których celem jest m.in. szukanie wymienionych wartości, a także, oprócz rozwoju intelektualnego – rozwój duchowy, który prowadzi nie tyle do lepszych standardów życia, co do lepszej jakości życia (Wojciechowski, 1996). Zajęcia te traktować należy jako „stwarzanie okazji” nigdy jako „zadanie do zaliczenia”. Trzeba znać miejsca nad rzeką, gdzie możliwe jest takie „stwarzanie okazji”. Dar odczuwania *sacrum* nie jest dany każdemu. Trzeba się o niego starać, być gotowym na jego przyjęcie od strony duchowej i otworzyć się nań, gdy przyjdzie stosowna chwila (Eliade, 1996). Potrzebne jest do tego skupienie i wyciszenie, co nie jest łatwym zadaniem, nawet w gronie osób dorosłych. Czas milczenia i ciszy, prowadzi do głębszego, osobistego duchowego „odkrywania rzeki” – jej kontemplacji (Pulinowa, 2003; Forest, 2009). Prowadzić też może do indywidualnego poszukiwania *sacrum*, a w jego efekcie – „dotknięcia” Tajemnicy i Misterium (Nadrowski, 2012). Dokonać się ono może poprzez kontemplację przyrody, jej elementów (rzeki) lub innych – znaków (hierofanii) widocznych w przestrzeni rzeki i jej doliny. Co warto zatem powiedzieć studentom o *sacrum* w przestrzeni rzeki, którego się doświadczyło lub którego doświadczyli inni, a co przemilczeć, bo nie zdoła się ująć tego w słowa? Nadmiar słów stanowi „klatkę”, w której można, niechcący nawet, zatrzaskać tę tajemnicę i nie pozwolić przez to na jej osobiste odkrywanie przez innych. Jakie są zatem proporcje słów i milczenia na temat *sacrum* rzeki

⁶ Autorka spróbuje je w przyszłości włączyć jako eksperyment do wykładu ogólnouniwersyteckiego „*Rzeki i ich wartości – od percepcji do edukacji geograficznej*” – w ramach zajęć prowadzonych nad rzeką.

i krajobrazów przez nią kształtowanych w ciągu długiego jej trwania? (Angiel, 2012). Wynik nie jest ilorazem, ale każdorazowo wyważeniem tych proporcji, zależnym od możliwości i umiejętności otworzenia się na *sacrum*. Czasem też – od możliwości zdobycia się wysiłek – próbę podzielenia się z innymi tym właściwie nieprzekazywalnym doświadczeniem.

ZAKOŃCZENIE

Czas w którym żyjemy określany jest jako epoka „szoku przyszłości”, a opisywany m.in. jako „*epoka gigantycznego niespełnienia i wyobcowania, epoka nudy pośród dostatku i braku sensu życia pośród obfitości*” (Wiber, 1996, za: Kijas, 2001a). Odkrycie istoty wartości przyrody, jej piękna, dobra oraz jej porządku może być dla młodych ludzi ratunkiem przed nudą, pustką i bezsenssem, może prowadzić do rozwoju życia duchowego. W przypadku osób wierzących może stać się dotknięciem *sacrum* – Tajemnicy i Misterium. Zajęcia terenowe nad rzeką stanowić mogą niekiedy pierwszy do tego krok, pierwszą okazję. Nauczanie geografii, w tym edukacja o rzekach, nie musi się kończyć na wiedzy o ich położeniu i długości, czy też umiejętności wykonania pomiaru prędkości przepływu. Może prowadzić do odkrywania jej majestatu, potęgi, uświadomienia sobie słabości wobec tej siły oraz nabywania pokory względem przyrody (rzeki). Może także odkryć piękno rzeki i krajobrazów nadrzecznych, doprowadzić do uświadomienia sobie jej innych wartości, nawiązania związków ze swoją rzeką, jak też – do uznania jej za znak – nośnik *sacrum* (hierofanię).

LITERATURA

- Angiel J., 2011a: Percepcja niematerialnych wartości rzek przez studentów Uniwersytetu Warszawskiego [w:] Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych (red.): S. Bernat, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego nr 15, Sosnowiec: 141-147.
- Angiel J., 2011b: Rzeki Wisła, jej wartości i percepcja. Wisła w edukacji geograficznej, UW, WGRS, Warszawa: 3-315.
- Angiel J., 2012: Na geograficznych ścieżkach życia, Wyd. SWPR, Warszawa: 136-139.
- Barthes R., 2000: Mitologie, Wyd. K.R, Warszawa.
- Eliade M., 1996: *Sacrum i profanum*, Warszawa: 6, 133-137.
- Forest J., 2009: Pielgrzymowanie jako droga przez życie, WAM, Kraków: 46.
- Gałkowski J., 1996: Pokrewny Ziemi [w:] Człowiek bliżej Ziemi (red.): M.Z. Pulino-wa, WSiP, Warszawa: 5-15.
- Jałowicki B., 1998: Przestrzeń społeczna rzek [w:] Rzeki, t. 7 (red.): J. Kułtuniak, Wyd. Śląsk, Katowice: 127-137.
- Kijas Z., J., 2001a: Środowisko przyrodnicze jako wartość w oczach osoby wierzącej [w:] Mówić o przyrodzie; zintegrowana wizja przyrody, Inst. Ochrony Przyrody PAN, Inst. Studiów Franciszańskich, Inst. Botaniki PAN, Kraków: 31-43.

- Kijas Z., J., 2001b: Dobroć i piękno stworzenia. Fascynacja św. Franciszka przyrodą [w:] Mówić o przyrodzie; zintegrowana wizja przyrody, Inst. Ochrony Przyrody PAN, Inst. Studiów Franciszkańskich, Inst. Botaniki PAN, Kraków: 99-105.
- Madurowicz M., 2002: Sfera *sacrum* w przestrzeni miejskiej Warszawy, Wyd. Akad. „Dialog”, Warszawa: 21-84.
- Mirek Z., 2002: Zintegrowana wizja ochrony przyrody [w:] Mówić o ochronie przyrody. Zintegrowana wizja ochrony przyrody (red.): M. Grzegorzczak, J. Perzanowska, Z. Kijas, Z. Mirek. Podręcznik dla studentów; seria: Mówić o Stwórcy i przyrodzie, t.4; Inst. Ochrony Przyrody PAN, Inst. Studiów Franciszkańskich, Inst. Botaniki PAN, Kraków: 9-15.
- Krasnodębski M., 2009: Człowiek i paideia, Wyd. SWPR, Warszawa: 179-182.
- Nowotna B., 2001: O sakralności, Pismo Krytyki Artystycznej, nr 33/34: 1.
- Pawłowski A., 2011: Trzy krzyże nad Parchatką – symbol w krajobrazie kulturowym Małopolskiego Przełomu Wisły [w:] Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 15, Sosnowiec: 54-63.
- Nadrowski H., 2012: *Sacrum* czasoprzestrzeni. Reinterpretacje – kontrowersje – świat wartości, Wyd. Adam Marszałek, Toruń: 38-78.
- Pulinowa M.Z., 2003: Ziemia jako wartość w edukacji dziecka [w:] Dziecko w świecie wartości (red.): B. Dymara, cz. II, Impuls, Kraków: 101-134.
- Pulinowa M.Z., 2005: Dar codzienności, Lublin: 119.
- Seweryniak H., 2010: Geografia wiary, Biblioteka „Więzi”, Warszawa: 5-296.
- Wilber K., 1996: Niepodzielone. Wschodnie i zachodnie teorie rozwoju osobowości, Poznań: 39.
- Wojciechowski K.H., 1996: O potrzebie zbliżenia do natury [w:] Człowiek bliżej Ziemi (red.): M.Z. Pulinowa, WSiP, Warszawa: 37-42.
- Wojciechowski P., 1996: Myśląc o jakości życia [w:] Człowiek bliżej Ziemi (red.): M.Z. Pulinowa, WSiP, Warszawa: 44-47.